

УДК 140.8:141.2

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i28.940>**К. М. Кириленко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3303-3947>

доктор педагогічних наук, доцент,

завідувач кафедри філософії і педагогіки

Київського національного університету культури і мистецтв

**ДО ПИТАННЯ ПРО ДЕМАРКАЦІЮ ПОНЯТЬ «КАРТИНА СВІТУ»,
«СВІТОГЛЯД» ТА «ОБРАЗ СВІТУ»**

Постановка проблеми. Споконвічне прагнення людини як істоти, що реалізовує себе не лише в площині вітальних процесів, але й прагне до самозвершень в духовному житті, до формування цілісного бачення світу з визначенням місця власного призначення у ньому, в умовах пере-завантаження ціннісно-світоглядних домінант набуває в ХХІ столітті особливої ваги. У світі, що активно трансформується, пошук підвалин власного існування тісно пов'язаний з формуванням цілісних та системних уявлень про навколишню дійсність. Світ, що постає як принципово відкрита система, пізнати яку можливо лише в контексті еволюційно-синергетичної парадигми, має властивість змінюватися за наперед не прогнозованим алгоритмом. Пізнання такого світу є так само відкритим та наперед не визначеним процесом пошуку. В цих умовах чітке розуміння термінологічного складника пізнавального процесу є не лише запорукою його успішності, але й вихідною умовою його можливості. Розрізнення понять, що використовуються для позначення уявлень людини про навколишню дійсність та визначають розуміння нею свого місця та призначення у ній, які в науковій площині курсують як синонімічні за змістом, є важливою проблемою, що актуальна як для формування наукового термінологічного апарату, так і для напрацювання предметного змісту наукових студій. Терміном, яким позначають систему уявлень людини про світ та її особисте місце в ньому, яка, як важливий системотворчий складник, має ціннісно-мотиваційні регулятори людської поведінки, є «світогляд». Передбачається, що людина як істота духовна та соціальна має здатність до сприйняття світоглядних постулатів як умов особистісного становлення та властивість їх формування як регуляторів власної поведінки. Поєднання загальних та особистісних конотацій призвело до багаторівневої вжитковості терміна «світогляд», а саме в контексті певної історичної епохи, регіональної культури, соціальної, етнічної, професійної чи вікової групи, окремої особистості тощо. З метою виокремити як самостійну і доволі специфічну (хоча б тому, що принципово до кінця не вербалізовану) сферу ціннісно-духов-

них підвалин, що визначають людське суспільство на певному етапі його історичного, наукового та культурного поступу, на межі ХІХ–ХХ ст. спочатку в лоні природничо-наукових студій, а пізніше в площині гуманітаристики дедалі більшої вжитковості набуває термін «картина світу». Його репрезентація на особистісному рівні призводить до появи ще одного терміна – «образ світу». Спільне семантичне поле цих понять та максимальний граничний зміст, що лежить в основі формування цього поля, є причиною відсутності їх чіткого розмежування, що ускладнює наукову комунікацію та є стримуючим фактором для напрацювання її змістової частини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з цієї теми. Визначену термінологічну синонімію в науковому дискурсі спричинила поява та активна початкова розробка терміна «картина світу» наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., на що вагомих вплив мали праці М. Блока, М. Вебера, Л. Вітгенштайна, М. Гайдеггера, Г. Герца, Т. Куна, І. Лакатоса, О. Потебні, К. Поппера, Л. Февра, Е. Фромма, М. Фуко, О. Шпенглера, К. Г. Юнга та інших.

Дослідження останніх років сконцентровані переважно на вивченні окремих складників картини світу як інтегрованого концепту: як зазначають науковці, аналізується «теоцентрична картина світу (О. Михайлова), концептуальна картина світу (Р. Павільоніс), нормативна та наукова картина світу (Н. Максимчук), індивідуальна картина світу (В. Маслова), філологічна картина світу (В. Щукін), міфологічна картина світу (С. Кошарна, С. Пітіна)» [2, с. 79] та інші ітерації цього поняття. Значна кількість наукових розвідок останніх років з цієї теми присвячена вивченню лінгвістичного аспекту питання, однак лише у контексті аналізу мовної картини світу; серед інших слід виділити дослідження О. Білецької, І. Заремської, Т. Охріменко. Культурфілософський аспект теми поряд з лінгвістичним піднімається в роботах О. Кривець, О. Маланчук-Рибак, М. Філон. Водночас вивчення семантичного наповнення терміна «картина світу» лишається не лише відкритим питанням, але й таким, що ускладнене практикою змішування в науковому

просторі понять «картина світу» та «образ світу», відсутністю демаркації між поняттями «картина світу» та «світогляд».

Метою статті є визначення з покликанням на наукову літературу та врахуванням традицій наукового обігу понять «картина світу», «світогляд», «образ світу» та встановлення відмінностей між ними.

Результати дослідження. Попри широку вжитковість терміна «картина світу», в науковій літературі відсутнє чітке його визначення. Дефініція, що мала знаний вплив на наукові вітчизняні студії, належить академіку В. Шинкаруку, який у фундаментальному за змістом та енциклопедичному за стилем викладу академічному колективному виданні «Філософський енциклопедичний словник» за власною редакцією визначає це поняття наступним чином: «Картина світу – одна з форм світоглядного подання об'єктивної реальності в суспільній свідомості, що являє собою образ освоєної в практиці дійсності, компонент світогляду; цілісна картина дійсності, насамперед узагальнений образ соціального середовища, що становить вихідну умову людського буття, створюється в процесі практичної діяльності людей» [7, с. 271].

Слід зазначити, що це визначення у його вихідних положеннях використовується як наскрізне у потрактуванні цього поняття. Зокрема, П. Герчанівська пропонує максимально близьку дефініцію: «Картина світу – одна із форм світоглядного подання об'єктивної реальності в суспільній свідомості, що являє собою образ освоєної в практиці дійсності, компонент світогляду» [1, с. 86].

В. Шинкарук дає вичерпне та розлоге визначення, а також вказує на ряд важливих функцій, які виконує картина світу в житті соціуму і через розуміння яких розкривається зміст цього поняття: вона «наповнює культурним змістом сприйняття навколишніх речей, опосередковує людські комунікації, оскільки втілює смисловий контекст взаєморозуміння між людьми, сприяє виробленню програми практичної поведінки, орієнтації людини в світі соціальних явищ, у реалізації прийнятого способу життя» [7, с. 271].

Заявлене максимально широке та всеохопне смислове поле терміна вплинуло на його наближення до семантичного поля іншого поняття, яким позначають сенсожиттєві пошуки у філософських студіях та в контексті наповнення якого розглядають одну з ітерацій філософії – «світогляд».

В. Діденко та В. Табачковський у словниковій статті до згаданого видання визначають світогляд як «духовно-практичне утворення, засноване на співвіднесенні наявного, сущого та уявного, бажаного, належного, синтез досвіду, оцінки знання та переконань, зорієнтованих на ідеали» [7, с. 569]

та зазначають, що світогляд є формою «самосвідомості людини і суспільства».

Терміном «світогляд» у науковій літературі прийнято позначати систему уявлень людини про світ та зумовлену ними мотиваційно-ціннісну модель поведінки особистості. Структура світогляду одним зі своїх компонентів має світобачення (іншими його складниками є світовідчуття, світорозуміння, світоспоглядання та світосприйняття – саме так згадані науковці структурують світогляд), яке формує пізнавально-інтелектуальний його рівень. Наявність цього компонента робить поняття «світогляд» близьким до поняття «картина світу». Втім, присутність інших складників, питома важливих для побудови цілісної світоглядної конструкції, є підставою для розрізнення цих понять.

Світогляд не може існувати без емоційно-психологічного та когнітивного компонентів, які повною мірою не охоплюють собою поняття «картина світу». Аналіз процесу становлення світобачення закріплює необхідність розрізнення понять «світогляд» та «картина світу», оскільки пізнавально-інтелектуальний рівень світогляду не є винятково результатом взаємодії нижчих структурних рівнів, він формується під впливом певної картини світу, наслідком якої переважно і є. Особливо наглядно ця взаємодія прослідковується в науковому світогляді: «Науковий світогляд ґрунтується на експериментальних та теоретичних знаннях про світ загалом» [7, с. 570].

Саме це дає підстави науковцям говорити не лише про історичні типи світогляду (міф, релігію, філософію), але й про різні світоглядні системи: «У різні історичні епохи формувалися головні структурні системи: космоцентрична, спрямована на пошуки єдиної сутності світобудови; теоцентрична, в якій панує віра в надприродні сили; антропоцентрична, пов'язана з усвідомленням людини центром Всесвіту, розкриттям можливостей розвитку особистості» [7, с. 569].

У науковій літературі мають місце визначення одного терміна через інший. Потрактування, у якому поняття «картина світу» розкривається через поняття «світогляд», знаходимо, наприклад, у О. Маланчук-Рибак. Дослідниця пише: «Картина світу – термін, який використовують також для означення світоглядних структур, що є у фундаменті культури певної історичної доби» [5, с. 368].

Порівняльний аналіз понять дає підставу для їх розрізнення у такий спосіб: термін «картина світу» фіксує пізнавально-теоретичну основу уявлень, якими оперує певну епоху; термін «світогляд» охоплює собою знання про світ, що існує не лише у теоретичних формах, а також позначає сформовані на основі цих знань переконання та ціннісні домінанти, які існують на особистісному рівні, але можуть мати і ширшу репрезентацію.

Попри наявні відмінності, що є важливою підставою для розрізнення таких понять, як «картина світу» і «світогляд», варто зазначити, що носієм духовних сутностей, які ними позначаються, є як окремі індивіди, так і різні групи людей (соціальні, професійні, етнічні, релігійні тощо). Тому і світогляд, і картина світу мають історичну природу, вони змінюються в часі, а також різняться залежно від регіональних чи інших типологічних відмінностей, що формують множинність людської спільноти в часі та просторі. Тому картина світу та світогляд перебувають у стані постійного оновлення, розвитку, є принципово відкритими та незавершеними. Вони є також підґрунтям інтеграції та дезінтеграції особистостей, основою комунікації з однодумцями як у сучасному, так і в історичному вимірах, підставою для визначення меж власного буттєвого простору. Картина світу та світогляд виконують спільні світоглядні функції: «Світобачення має дві базисні функції – інтерпретативну (здійснити бачення світу) і регулятивну (служити орієнтиром у світі, бути універсальним орієнтиром людської життєдіяльності). Ці ж функції виконує і картина світу» [6].

Наявне в певну епоху бачення та розуміння світу, що охоплює собою велике коло когерентних поглядів та позначається терміном «картина світу», є основою формування світоглядних переконань, аксіологічних регуляторів та мотиваторів поведінки окремих особистостей. «Картина світу», що визначає їх і наукове, і позанаукове вивчення, коло інтересів людей певної епохи, рівень та спосіб їх життя, втілюється потім у площині особистісних поглядів та переконань, що корельовані з нею. Картину світу як вона репрезентована на рівні окремої людської особистості позначають терміном «внутрішня картина світу». Цей термін використовують «для позначення того, як у формі образів, слів, через різні пізнавальні процеси свідомість людини сприймає та організовує інформацію про навколишню дійсність» [3, с. 97–98]. Як синонімічний до терміна «внутрішня картина світу» з метою акцентування на особистісному гносеологічному складнику процесу її формування та психологічній рецепції вживають термін «образ світу». Останній має широкий вжиток у літературі, поліфонічність якого зумовлена алегоричністю прочитання.

Як зазначає О. Кривопишина, «категорія образу світу є одним із найважливіших психологічних відкриттів О.М. Леонтьєва, зроблених ним у останній, незавершеній роботі «Образ світу», обірваній смертю автора» [4]. Авторка констатує, що в психології «образ світу розуміється як багаторівнева система уявлень людини про світ, інших людей, себе й свою діяльність, інтегральний конструкт пізнавальної сфери особистості, а ре-

зультат пізнавального процесу – як модифікований образ світу, збагачений новими елементами. <...> образ світу – це утворення психіки, що опосередковує будь-яку діяльність індивіда (у тому числі й творчу)» [4]. У такому потрактуванні «образ світу» є репрезентацією «картини світу» на рівні окремої особистості.

Доктор психологічних наук С. Симоненко пише, що ««образ світу» і «картина світу» – це тотожні за своїм змістом поняття; категорія «картина світу» трактується як більш широка категорія порівняно з «образом світу». Картина світу – це більш вузьке за своїм змістом поняття, тобто змістова сторона образу світу, його результат. <...> Образ світу завжди індивідуальний» [6]. Науковиця звертає увагу на взаємопов'язаність понять «картина світу» та «образ світу»: з одного боку, образ світу постає «як розпредмечування картини світу» [6], з іншого – образ світу є основою формування змістової частини картини світу окремого індивіду, який є її співтворцем та постає «суб'єктом діяльності загальної картини світу» [6]. Авторка навіть у цьому контексті пропонує розуміння «картини світу як глобального образу світу» [6].

Слід зазначити, що образ світу є позачуттєвим, амодальним, у ньому фіксуються предмети та ознаки навколишньої дійсності у їх транскрипції в пізнанні окремої людини, він постає як система організації уявлень та знань про світ, що має системний характер. Вона також має прогностичний характер, у ній формується візія майбутнього.

Попри те, що образ світу постає як втілення картини світу на рівні її сприйняття та формування окремим індивідом, у науковому полі має місце диференціація понять «внутрішня картина світу» та «образ світу». Перше використовується з метою позначення засвоєння картини світу психікою людини, тому у внутрішній картині світу виділяють свідоме та несвідоме, те, що існує як актуалізоване, та те, що потенційно може таким стати. Термін «образ світу» фіксує лише усвідомлені пізнавальні процеси. ««Внутрішня картина світу» значно складніша й об'ємніша за своїм змістом, ніж «образ світу», тому що має відношення до духовного, котре пов'язане із тривалою історією не тільки людства, а й усього життя на Землі» [3, с. 98].

Висновки. Розглянуті поняття «картина світу», «внутрішня картина світу», «образ світу», «світогляд» є близькими, але не тотожними за змістом. Доцільним є розрізнення їх семантичного поля та оперування термінами у наступних значеннях. Поняттям «картина світу» варто позначати наявне в певну епоху бачення та розуміння світу на основі напрацьованих нею знань, яке охоплює собою велике коло когерентних поглядів та переконань та є основою формування світоглядних, аксіологічних регуляторів і мотиваторів

поведінки окремих особистостей, які фіксуються терміном «світогляд». Картину світу як вона втілюється на рівні окремої людської особистості, яка формує своє розуміння світу на основі власних та здобутих в готовому вигляді знань, усвідомлених та позасвідомих чинників варто визначати терміном «внутрішня картина світу». З метою акцентування на особистісному гносеологічному складнику процесу її формування варто вживати термін «образ світу», яким можливо фіксувати усвідомлену репрезентацію картини світу на особистісному рівні. Терміном «світогляд» можна позначати систему уявлень людини про світ та її особисте місце в ньому, у якій важливим складником структури є ціннісно-мотиваційні регулятори людської поведінки.

Поняття «картина світу» та «світогляд» доречно диференціювати у такий спосіб: «картина світу» як поняття фіксує пізнавально-теоретичну основу уявлень певної епохи та є неперсоніфікованим утворенням, хоча й таким, що існує на особистісному рівні; натомість поняттям «світогляд» позначають ті погляди і переконання, які є особистісним надбанням (хоча й таким, що екстрапольоване та тісно пов'язане із онтологічними, гносеологічними та іншими вимірами людського буття у певному соціокультурному середовищі та може бути репрезентоване не лише на особистісному рівні), а також сформовану на основі цих поглядів життєву позицію індивіда, його цінності та ідеали. На основі спільності світоглядів окремих особистостей формуються світоглядні переконання тих соціокультурних утворень, які ці особистості створюють, що дає підстави говорити про світогляд певної культури чи епохи.

Більш детально вивчення семантичних значень кожного із понять та перехресних зв'язків їх семантичних полів має стати предметом ґрунтовних наукових розробок, актуальність яких зумовлена нагальною потребою визначення світоглядно-методологічних підвалин нової синергетично-еволюційної картини світу, формування якої наразі активно відбувається.

Література

1. Герчанівська П.Е. Культурологія: термінологічний словник. Київ : Національна Академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2015. 439 с.
2. Драч І.Д., Миколенко А.З., Тишковець М.П. Мовна картина світу у процесі вивчення іноземної мови в медичних університетах. *Медична освіта*. 2019. № 4. С. 79–83.
3. Кириленко К., Кундеревич О., Бойко Л. Філософія культури. Словник. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2018. 280 с.
4. Кривописина О.А. Образ світу як рефлексивне самоздійснення творчої особистості. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2007.

№ 2 (20). Ч. 1. С. 84–88. URL: http://novyn.kpi.ua/2007-2-1/07_Krivopishina.pdf.

5. Маланчук-Рибак О. Картина світу в категоріальній системі культурології. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. 2011. Вип. 22. С. 363–374. URL: https://lnam.edu.ua/files/Academy/nauka/visnyk/pdf_visnyk/22/34.pdf.

6. Симоненко С.В. «Образ світу» та «Картина світу» як детермінанти індивідуальних стратегій візуально-мисленнєвої діяльності суб'єкта. *Наука і освіта : наук.-практ. журнал*. 2011. № 9. С. 234–243. URL: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2011/9_2011/59.pdf.

7. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

Анотація

Кириленко К. М. До питання про демаркацію понять «картина світу», «світогляд» та «образ світу». – Стаття.

У статті з урахуванням традицій вітчизняного наукового обігу аналізуються та розмежовуються поняття «картина світу», «внутрішня картина світу», «образ світу», «світогляд», які функціонують як синонімічні терміни для позначення уявлень людини про навколишню дійсність та визначення розуміння нею свого місця і призначення у ній. Розрізнення цих понять є нагальним завданням для наукового співтовариства, оскільки термінологічна синонімія ускладнює порозуміння та позбавляє наукові дослідження чіткості формулювань.

Поняття «картина світу» висвітлюється як таке, що фіксує пізнавально-теоретичну основу уявлень певної епохи, охоплює собою велике коло когерентних поглядів і переконань та є підґрунтям формування аксіологічних регуляторів і мотиваторів поведінки окремих особистостей. Картина світу як вона втілюється на рівні окремої людської особистості, яка формує своє розуміння світу на основі власних та здобутих в готовому вигляді знань, усвідомлених та позасвідомих чинників, визначається терміном «внутрішня картина світу». Термін «образ світу» використовується для позначення формування «картини світу» на особистісному рівні, ним фіксується усвідомлена її особистісна репрезентація. Терміном «світогляд» позначається система уявлень людини про світ та її особисте місце в ньому, у якій важливим складником структури є ціннісно-мотиваційні регулятори людської поведінки. Поняття «картина світу» фіксує пізнавально-теоретичну основу уявлень певної епохи та є неперсоніфікованим утворенням, хоча й таким, що існує на особистісному рівні. Поняття «світогляд» позначає ті погляди і переконання, які є особистісним надбанням, хоча й таким, що екстрапольоване та тісно пов'язане із онтологічними, гносеологічними вимірами людського буття у певному соціокультурному середовищі.

Демаркація визначених понять є шляхом до повноти розуміння тем та проблем, які ними позначаються, що є важливим завданням гуманітарних студій ХХІ ст. у контексті окреслення вихідних підвалин сучасної синергетично-еволюційної картини світу.

Ключові слова: «картина світу», «внутрішня картина світу», «образ світу», «світогляд».

Summary

Kyrylenko K. M. Revisiting the demarcation of the concepts “picture of the world”, “worldview” and “image of the world”. – Article.

The article referring to the literature and taking into account the traditions of national scientific notion analyzes and distinguishes the concepts of “picture of the world”, “inner picture of the world”, “image of the world”, “worldview”, which function as synonymous terms to denote human perceptions of reality and to define their understanding of their place and purpose in it. Distinguishing between these concepts is an urgent task for the scientific community, as terminological synonymy complicates understanding and deprives research of clarity of formulation.

The concept of “picture of the world” is highlighted as meaning the existing in a certain era vision and understanding of the world on the basis of scientific and theoretical knowledge, covers a wide range of coherent views and beliefs and is the basis for forming of axiological regulators and motivators of individuals’ behaviors. The picture of the world exists at the level of an individual human personality, which forms their understanding of the world on the basis of their own and acquired knowledge is

denoted by the term “inner picture of the world”. The term “image of the world” is used to designate the formation of the “image of the world” at a personal level and is used to fix the acknowledged personal representation of it. The term “worldview” refers to a system of human ideas about the world and their personal place in it, in which the value-motivational regulators of human behavior are an important component of the structure. The concept of “picture of the world” captures the worldview beliefs that are driven by scientific and theoretical achievements in a particular era, and is an impersonal formation, although one that exists on a personal level. The term “worldview” refers to those views and beliefs that are personal property, although extrapolated and closely related to the ontological, epistemological dimensions of human existence in a particular socio-cultural environment.

The demarcation of certain concepts is a way to a full understanding of the themes and issues they affect, which is an important task of humanitarian studies of the XXI century in the context of outlining the original foundations of the modern synergetic-evolutionary picture of the world.

Key words: “picture of the world”, “inner picture of the world”, “image of the world”, “worldview”.